

**ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΟΡΟΥ «ΜΕΓΑΛΗ ΙΔΕΑ»:
Η ΚΑΘΙΕΡΩΣΗ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΛΕΞΙΛΟΓΙΟ
ΤΟ 1844, ΟΙ ΑΝΑΓΚΕΣ, ΟΙ ΕΘΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΔΟΚΙΕΣ ΚΑΙ ΟΙ
ΕΠΙΔΙΩΞΕΙΣ ΠΟΥ ΟΔΗΓΗΣΑΝ ΣΤΗΝ ΥΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΗΣ
ΜΕΓΑΛΟΪΔΕΑΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ
ΜΕΓΑΛΟΪΔΕΑΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΘΝΙΚΗ
ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1922***

(* Άρθρο του Μανώλη Καλαϊτζάκη, Υποψ. Δρ. Τμήματος
Θεολογίας Α.Π.Θ., με αφορμή την επέτειο 200 χρόνων από
την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασως 1821-2001)

Στόχος του επιστημονικού άρθρου που ακολουθεί, είναι η ανάλυση και η καθιέρωση του όρου της «Μεγάλης Ιδέας» στο πολιτικό λεξιλόγιο και το περιεχόμενο που προσέλαβε ο όρος από το 1844 έως το 1922. Γίνεται μια προσπάθεια αναφοράς των αναγκών, των προσδοκιών και των επιδιώξεων που οδήγησαν στην υιοθέτηση της μεγαλοϊδεατικής πολιτικής και της αποτύπωσης του μεγαλοϊδεατισμού στην ελληνική εθνική ιδεολογία.

Μεγάλες Ιδέες και προσδοκίες....

Με τον όρο «Μεγάλη Ιδέα» αναφερόμαστε στο πολιτικό και εθνικιστικό ιδεώδες που διαδόθηκε στον ελληνικό κόσμο από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και αποτελούσε τον άξονα της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Κύριο θέμα της ήταν η διεύρυνση των ελληνικών συνόρων να περιλάβουν περιοχές με ελληνικούς πληθυσμούς που βρίσκονταν υπό ξένη κυριαρχία.

Ο όρος «Μεγάλη Ιδέα» ως έννοια με εθνικό περιεχόμενο, συναντάται για πρώτη φορά τον Ιανουάριο του 1844 στις εργασίες της Α' Εθνοσυνέλευσης με αφορμή το Σύνταγμα του 1844 όταν γινόταν συζήτηση για το τι θα χαρακτήριζε τον Έλληνα πολίτη. Τότε παρενέβη ο Ιωάννης Κωλέττης και αναφέρθηκε στους αυτόχθονες και ετερόχθονες Έλληνες¹. Στους Έλληνες που ζούσαν στην επικράτεια του τότε ελληνικού κράτους και τους Έλληνες της υπόλοιπης τουρκοκρατούμενης Ελλάδας των ελληνικών νησιών της Κωνσταντινούπολης και της Μικράς Ασίας. Ο Ιωάννης Κωλέττης υποστηρίζει ότι, «... χρέος των Ελλήνων είναι να παραμείνουν ενωμένοι με τους αλύτρωτους αδελφούς τους, χωρίς να προβαίνουν σε διάκριση αυτοχθόνων και ετεροχθόνων Ελλήνων».

Ο Κωλέττης μιλώντας για μια πατρίδα που ξεπερνά τα σύνορα της Ελλάδας και περιλαμβάνει στα όριά της και τα εδάφη των ετεροχθόνων Ελλήνων γίνεται έμμεσα κήρυκας της εθνικής ενότητας σε ένα κράτος που έχει κέντρο την Ελλάδα και ενώνει Ανατολή και Δύση. Παρόλο που

---

¹ Α. Πολίτης, *Ρομαντικά Χρόνια, Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Μνήμων 2009, σ. 62-63.

Δημαράς Κωνσταντίνος, «Ιδεολογική υποδομή του νέου ελληνικού κράτους. Η κληρονομιά των περασμένων, οι νέες πραγματικότητες, οι νέες ανάγκες», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήνα Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 455-483, σ.467.

υπάρχει η αντίληψη ότι η Μεγάλη Ιδέα γεννήθηκε πολύ πιο πριν για κάποιους μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως, ο Κωλέττης ήταν ο πρώτος που χρησιμοποίησε αυτόν τον όρο δίνοντάς του αυτό το εθνικό περιεχόμενο.

Από το 1844 και για ολόκληρο τον 19^ο αιώνα καθίσταται διαρκής ιδεολογική αναφορά του ελληνικού κράτους καθώς θέτει την προοπτική της εθνικής ολοκλήρωσης αλλά και αποτελεί σημαντικό παράγοντα της διαμόρφωσης του πολιτικού λόγου άλλοτε ως σημείο αναφοράς και άλλοτε ως συνθήκη νομιμοποίησης της εκάστοτε προτεινόμενης πολιτικής. Γρήγορα αποσυνδέεται από το πρόσωπο του Κωλέττη και γίνεται κτήμα της εκάστοτε πολιτικής διακυβέρνησης εντασσόμενη στο γενικότερο πλαίσιο των σχέσεων Ελλάδας και Ευρώπης.

Η Μεγάλη Ιδέα είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με μια άλλη έννοια σχεδόν ταυτόσημη, εκείνη του αλυτρωτισμού. Ο αλυτρωτισμός είναι ο κεντρικός πολιτικός άξονας του νεαρού πολιτικού κράτους. Η απελευθέρωση των αλύτρωτων αδελφών είναι ταυτόχρονα φυσική επιταγή και θρησκευτική υποχρέωση για όλους τους Έλληνες με αποτέλεσμα τα θέματα της εξωτερικής πολιτικής να κινητοποιούν πολύ κόσμο. Αυτός ο κόσμος δραστηριοποιείται συχνά υπέρ μιας ανεδαφικής επεκτατικής πολιτικής, η οποία είχε καταστροφικά αποτελέσματα για την ελληνική υπόθεση, ήταν όμως ικανή να νομιμοποιήσει το θρόνο και τους πολιτικούς που τη χρησιμοποιούσαν.

Η Μεγάλη Ιδέα και ο αλυτρωτισμός συμβαδίζουν στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα. Δεν είναι έννοιες τυχαίες, αλλά διαθέτουν ένα ιδεολογικό υπόβαθρο που χτίστηκε με συγκεκριμένες προσπάθειες. Το σύνθημα της Μεγάλης Ιδέας ριζώνεται στις καρδιές των Ελλήνων και στη δεκαετία του 1850 κατά την οποία διαμορφώνεται η εθνική συνείδηση και καλλιεργείται η ιδεολογία της. Είναι μια εποχή που υπάρχει έκδηλος εθνικισμός. Η Ελλάδα δεν ακολουθεί την ιδεολογία του φιλελευθερισμού και ο δημοκρατικός εθνικισμός αντικαθίσταται από το ρομαντικό εθνικισμό. Έτσι οι εμπνευσμένες από τον ελληνικό διαφωτισμό καθιερωμένες αξίες, όπως το ιδανικό της ελευθερίας, ο θαυμασμός στην ελληνική αρχαιότητα και στο πατριωτικό συναίσθημα, θα αποτελέσουν τα βασικά στοιχεία για τη θεμελίωση του κινήματος του ρομαντισμού στην Ελλάδα και παρά το δυσμενές κλίμα που επικρατεί εξαιτίας της οικονομικής εξάρτησης από τις Μεγάλες Δυνάμεις θα διαμορφώσουν το ιδεολογικό υπόβαθρο για τη δημιουργία του ελληνικού εθνικισμού.

Τη σχέση της Μεγάλης Ιδέας με τη θρησκεία εκφράζει η υπόθεση της «Φιλορθόδοξης ή Φιλικής Εταιρίας», μιας συνωμοτικής οργάνωσης η οποία δημιουργήθηκε με τη συμμετοχή σημαντικών προσωπικοτήτων του φιλορωσικού κόμματος. Στόχος της είναι η προάσπιση των παραδοσιακών αξιών και κυρίως της παραδοσιακής θρησκευτικής λατρείας και η εξάπλωση των ιδεών του αλυτρωτισμού. Τα αποτελέσματα της δράσης

της και του ρεύματος που εκπροσωπεί ενάντια στις προσπάθειες εκσυγχρονισμού του ελληνικού κράτους φαίνονται ιδιαίτερα στη διαμάχη για το εκκλησιαστικό ζήτημα και τις πρώτες εξεγέρσεις από την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους.

Η προσήλωση των πολιτικών και των διανοουμένων στη Μεγάλη Ιδέα έχει στόχο την ένωση όλων των τμημάτων που βρίσκονταν έξω από τα σύνορα και την ταύτιση κράτους έθνους. Καλλιεργείται η ιδεολογία της εθνικής ενότητας και ακολουθείται το πολιτικό πρόγραμμα της Μεγάλης Ιδέας. Δυστυχώς η Ελλάδα είναι αδύναμη να εκπληρώσει αυτή την αποστολή. Όλοι προσδοκούν την εθνική ενότητα που αποκαθίσταται σταδιακά αρχικά με την ενότητα στην ιστορία. Την ενότητα του ελληνισμού στο χρόνο την εκφράζει ο ιστορικός Παπαρηγόπουλος, ο οποίος με το έργο του «*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*» έχει ως κύριο στόχο να δείξει τη συνέχεια του ελληνικού έθνους.

Ο Παπαρηγόπουλος γράφει ολοκληρωμένη ελληνική ιστορία πάνω στο τρίπτυχο αρχαίος ελληνισμός – μεσαιωνικός ελληνισμός – νεότερος ελληνισμός. Με αυτό τον τρόπο αποκαθιστά το βυζάντιο ως συνδετικό κρίκο της ελληνικής αρχαιότητας και του νεότερου ελληνισμού². Ένας άλλος ιστορικός ο Σπύρος Ζαμπέλιος θεωρεί ότι το βυζάντιο διαφύλαξε την αρχαιοελληνική κληρονομιά και υπογραμμίζει το ρόλο του βυζαντίου στη διαμόρφωση του νέου ελληνισμού³. Την ενότητα του ελληνισμού στο χώρο εκφράζει ο Ιωάννης Κωλέττης, που υποστηρίζει το χρέος των ελεύθερων Ελλήνων να διακηρύξουν την ενότητά τους με τους αλύτρωτους αδελφούς. Αναπτύσσεται ο μεγαλοϊδεατισμός στο λαό και μέσω του εθνικιστικού μηνύματος δημιουργούνται οι προοπτικές για την αφοσίωσή του στο εθνικό ιδεώδες.

Η Μεγάλη Ιδέα κυοφορεί ένα πολιτικό πρόσταγμα για την πραγματοποίηση του οποίου η ελληνική κοινωνία φαίνεται αισιόδοξη. Το ελληνικό κράτος όμως δεν έχει τις απαιτούμενες οικονομικές και στρατιωτικές δυνάμεις για την επίτευξη ενός τέτοιου στόχου, ούτε τους απαιτούμενους συμμάχους. Στα αποκαλούμενα «ηπειροθεσσαλικά» στις απαρχές του Κριμαϊκού Πολέμου, γίνεται η πρώτη από μια σειρά αποτυχημένων προσπαθειών να υλοποιηθεί η αλυτρωτική πολιτική της Μεγάλης Ιδέας. Στις αρχές του 1854 πυρήνας εθελοντών εισβάλλει στην Ήπειρο, τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία για τη δημιουργία απελευθερωτικού κινήματος. Το αποτέλεσμα είναι μια σειρά αρνητικών ενεργειών για τη χώρα που κορυφώνονται με τον αποκλεισμό του Πειραιά από τον αγγλογαλλικό στόλο, την κατοχή της Αθήνας και το σχηματισμό του «Υπουργείου Κατοχής» με τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο.

---

² Ν. Ροτζόκος, *Η Νεοελληνική Εθνική Ιδεολογία και η Εθνική Ιστοριογραφία*, Γ. Μαργαρίτης κ.ά., *Ελληνική Ιστορία, τόμος Γ', Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία*, ΕΑΠ, Πάτρα, 1999, σ. 215-245, σ. 236.

³ Στο ίδιο, σ. 226-228.

Συμπεράσματα και προβληματισμοί

Η σημασία της Μεγάλης Ιδέας είναι τεράστια. Έχει καταλυτικό ρόλο, όχι μόνο για τον καθορισμό των εσωτερικών υποθέσεων της χώρας, αλλά και για την εξωτερική πολιτική. Η έννοια της Μεγάλης Ιδέας είναι ευρύτατη, καθώς καθόρισε τις τύχες και το μέλλον ολόκληρου του ελληνικού κόσμου μέχρι και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Αρχικός σκοπός, όπως διατυπώθηκε από τον Κωλέττη, ήταν η αποστολή του ελληνικού βασιλείου «να φωτίσει την ανατολή», ενώνοντας ολόκληρη την ελληνική φυλή⁴. Η σημασία της Μεγάλης Ιδέας είναι τεράστια αφού για τρεις περίπου γενιές, από τον Κωλέττη μέχρι τον Βενιζέλο, έχει καταλυτικό ρόλο όχι μόνο για τον καθορισμό των εσωτερικών υποθέσεων της χώρας αλλά και για την εξωτερική πολιτική.

Αρχικά έχει σκοπό τον εκπολιτισμό της ανατολής από το ελληνικό πνεύμα και όχι την απελευθέρωση όλων των Ελλήνων και τη συγκέντρωσή τους σε εθνικό κράτος. Παρόλα αυτά δεν οδήγησε στην διαμόρφωση ενός γενικά αποδεκτού πολιτικού προγράμματος, καθώς με το ίδιο λεκτικό περίβλημα εννοούνται τρεις αντικρουόμενες μεταξύ τους προτάσεις, όπως η εδαφική επέκταση, η πνευματική αναγέννηση και η εσωτερική ανασυγκρότηση του κράτους⁵.

Η Μεγάλη Ιδέα κυριάρχησε στο διάστημα 1844 με 1922 αποκτώντας διαφορετική σημασία για κάθε ομάδα οπαδών της για πολλούς λόγους⁶. Για την αυλή και το στέμμα είναι ιδανικό μέσο νομιμοποίησης στα μάτια των υπηκόων της, αλλά και πηγή ευκαιριών και προβλημάτων στην πρακτική πολιτική λειτουργώντας ως διαπραγματευτής ρόλων αξιών και προσδοκιών μεταξύ των τάξεων. Οι νικηφόροι πόλεμοι και οι διπλωματικές επιτυχίες σταθεροποιούν το θρόνο ενώ οι ήττες και οι αποτυχίες φέρνουν επαναστάσεις όπως το 1862 και το 1909. Ο αλυτρωτισμός γίνεται παράγοντας νομιμοποίησης και για τον κρατικό μηχανισμό, στρατιωτικό και πολιτικό, αφού είναι μιας πρώτης τάξεως δικαιολογία για την υπερφορολόγηση και την στρατιωτική ασυδοσία στην οποία επιδίδονται. Η επίκληση της αλυτρωτικής ιδεολογίας προστατεύει τους φορείς του μυθοποιημένου κράτους από τα αιτήματα του κράτους δικαίου και της ισονομίας θέτοντάς τους υπεράνω της κριτικής που εκπορευόταν από την κοινωνία των πολιτών. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα να δυσχεράνει την προσαρμογή της κρατικής λειτουργίας.

Τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα βρήκαν στον αλυτρωτισμό μια νέα ελπίδα κι ένα παρηγορητικό μύθο που τα αποσπούσε από την

---

⁴ Σ. Μαρκέτος, Νεοελληνικός διαφωτισμός και ιδεολογικά ρεύματα στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, *ό.π.* σ.195-215, σ.203.

⁵ Α. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 62-63.

⁶ Σ. Μαρκέτος, *ό.π.*, σ. 203.

καθημερινότητα και τους γεννούσε ελπίδες μεγαλείου ότι η εθνική προσπάθεια για την απελευθέρωση των αλύτρωτων αδελφών θα συντελούσε στη βελτίωση των συνθηκών της ζωής τους⁷. Οι λόγιοι δυσκολεύονται να παρακολουθήσουν τις μεταλλάξεις της επίσημης πολιτικής. Οι σοσιαλιστές υποστηρίζουν πως η πολυέξοδη πολιτική του στρατού και του στόλου που απαιτεί ο αλυτρωτισμός προκαλεί τη μετανάστευση και άλλα κοινωνικά δεινά⁸. Οι ανάγκες της οικονομικής και δημογραφικής επιβίωσης του ελληνικού κράτους εξαρτιόνταν απόλυτα από εδαφικές αναπροσαρμογές που θα υλοποιούσαν την αυτοδύναμη κοινωνική και οικονομική του ανάπτυξη δίνοντας στη μεγάλη ιδέα μια άλλη διαφοροποίηση.

Σε μεγάλο βαθμό ο ελληνικός αλυτρωτισμός δεν έπαψε να αποτελεί μια μορφή απελευθερωτικού κινήματος για ένα έθνος που το μεγαλύτερο τμήμα του βρισκονταν υπό ξένη κυριαρχία. Για τους αλύτρωτους Έλληνες της Θεσσαλίας, της Ηπείρου και της Μακεδονίας έχει διαφορετικό νόημα και συμβολίζει την υπόσχεση της απελευθέρωσης από μια αυθαίρετη αυταρχική και αλλόθρησκη εξουσία και την ένταξη σε μια ενιαία εθνική οντότητα με την οποία ταυτίζονταν ιστορικά και πολιτισμικά⁹.

Η Μεγάλη Ιδέα αναδεικνύει την πνευματική υπεροχή του ελληνισμού για τον εκπολιτισμό της Ανατολής, αλλά η ασάφεια και το αόριστο πρόγραμμά της ποτέ δεν κατάφερε να αποκρυσταλλωθεί από τον Κωλέττη ως το Βενιζέλο σε ένα σαφές και γενικής αποδοχής πολιτικό πρόγραμμα¹⁰. Παραμένει αμφίβολο κατά πόσο όσοι ενστερνίζονται τη Μεγάλη Ιδέα δέχονται να προβούν στις απαραίτητες θυσίες. Οι αντιστάσεις των στρατιωτών που εκδηλώνονται με ομαδικές λιποταξίες κατά τους πολέμους 1897 και 1912-13 όσο και των λαϊκών στρωμάτων, δείχνουν το αντίθετο¹¹.

Σημαντική είναι η επίδραση της Μεγάλης Ιδέας σε θέματα που αφορούν την εκπαίδευση. Για να επιτευχθούν οι στόχοι της απαιτείται ομοιογένεια σε θρησκευτικό και γλωσσικό επίπεδο. Έτσι γίνεται μια μεγάλη προσπάθεια να στηθούν σχολεία, ακόμα και εκτός των ορίων της ελληνικής επικράτειας, σε μια προσπάθεια εξελληνισμού των βαλκανικών πληθυσμών. Αρχικά η ελληνοφώνηση ατόμων ή και συνόλων δεν συνάντησε αντιστάσεις καθώς δεν είχαν συγκροτηθεί οι υπόλοιπες βαλκανικές συνειδήσεις. Αργότερα ο εξελληνισμός των βαλκάνιων υποχώρησε ενώ τα βουλγαρικά και τα ρουμανικά σχολεία

---

⁷ Στο ίδιο, σ. 204.

⁸ Στο ίδιο, σ. 204-205.

⁹ Στο ίδιο, σ. 205.

Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφρ. Στ. Νικολούδη, ΜΙΕΤ 1996, 491-493.

¹⁰ Στο ίδιο, σ.203.

¹¹ Στο ίδιο, σ.205.

ανταγωνίζονται με επιτυχία τα ελληνικά. Τα υψηλά ποσοστά των μαθητών που παρατηρούνται τόσο σε σχέση με το συνολικό πληθυσμό της χώρας όσο και σε σύγκριση με άλλα ευρωπαϊκά κράτη, δείχνουν πως δεν υπήρχαν κοινωνικοί ή οικονομικοί φραγμοί σε σχέση με την εκπαίδευση.

Οι εθνικές αποτυχίες που κορυφώνονται με την ήττα του 1897 η κακή διαχείριση της δημοσιονομικής πολιτικής και η άθλια διαβίωση μεγάλων τμημάτων του αγροτικού πληθυσμού οδήγησαν σε πολιτικές μεταρρυθμίσεις. Δημιουργήθηκε ο «Στρατιωτικός Σύνδεσμος», που προχώρησε σε πραξικόπημα που έμεινε γνωστό στην ιστορία ως «το κίνημα του 1909 στο Γουδή», το οποίο υποχρέωσε το βασιλιά να καλέσει στην Ελλάδα τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Το κίνημα του 1909 αποτέλεσε την απαρχή σημαντικών κοινωνικών πολιτικών και κοινωνικών εξελίξεων για την Ελλάδα. Με τη διακυβέρνησή του ο Βενιζέλος επιχείρησε ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις σε πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο¹².

Οι Βαλκανικοί πόλεμοι και ο Α' Παγκόσμιος πόλεμος έδωσαν στη χώρα τη δυνατότητα να διευρύνει τα σύνορά της. Ο Α' Παγκόσμιος πόλεμος ήταν η αφορμή για τη διαμάχη του βασιλιά με τον Βενιζέλο, η οποία δίχασε το έθνος ανάμεσα σε υποστηρικτές της δημοκρατίας από τη μια και της μοναρχίας από την άλλη. Οι πολεμικές περιπέτειες αυτής της περιόδου ολοκληρώθηκαν με τη Μικρασιατική εκστρατεία και τη Μικρασιατική καταστροφή, η οποία οδήγησε την Ελλάδα και την Τουρκία στην υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών.

Έτσι η Μεγάλη Ιδέα και ο αλυτρωτισμός πραγματώνονται με τον πιο τραγικό και οδυνηρό τρόπο. Ως έννοια πολύσημη και ενίοτε αντιφατική, είναι ταυτόχρονα αποκύημα και γεννήτορας μιας ρομαντικής εποχής, η οποία μπορεί να πλάθει μύθους. Μύθους αναγκαίους, εξαιτίας της ανάγκης για εθνική ενότητα, αλλά και μύθους καταστροφικούς.

Η Μεγάλη Ιδέα έμεινε μια έννοια αόριστη και νεφελώδης, μια ιδέα που θα μπορούσε να χωρέσει πολλά πράγματα ταυτόχρονα. Δεν μπορούμε να απαντήσουμε αν εκπροσωπούσε τις ανάγκες ενός νεαρού έθνους, αλλά μπορούμε να διακρίνουμε το δυναμισμό της σε κάθε περίπτωση. Η Μεγάλη Ιδέα ως αποκύημα του ελληνικού εθνικισμού, αποτελεί το προγεφύρωμα για τη σύγκρουση ανάμεσα στις παραδοσιακές και εκσυγχρονιστικές τάσεις της ελληνικής κοινωνίας.

---

¹² Κ. Μαυρέας, Η δημιουργία του αστικού κράτους (1909-1922), Γ. Μαργαρίτης κ.ά, *Ελληνική Ιστορία, τόμος Γ', Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία*, ΕΑΠ, Πάτρα, 1999, σ. 247-259, σ.249-250.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Κωνσταντίνος Δημαράς, «Ιδεολογική υποδομή του νέου ελληνικού κράτους. Η κληρονομιά των περασμένων, οι νέες πραγματικότητες, οι νέες ανάγκες», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 455-483.
2. Γ. Μαργαρίτης, Σπ. Μαρκέτος, Κ. Μαυρέας, Ν. Ροτζώκος, *Ελληνική Ιστορία, Τόμος Γ': Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία, Τόμος Γ'*, εκδ. ΕΑΠ, Πάτρα 1999.
3. Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά Χρόνια, Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Μνήμων 2009.
4. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφρ. Στ. Νικολούδη, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996.